

Számadás élő örökségről

Mint ólmos ég alatt lecsapódva, telten,
füst száll a szomorú táj felett,
úgy leng a lelkem,
alacsonyan.
Leng, nem suhan.

Tudod-e,
milyen öntudat kopár öröme
húz-vonz, hogy e táj nem enged és
miféle gazdag szenvedés
taszít ide?

Anyjához tér így az a gyermek,
kit idegenben löknek, vernek.

Igazán
csak itt mosolyoghatsz, itt sirhatsz.
Magaddal is csak itt bírhatsz,
óh lélek! Ez a hazám.

(Elégia)

A költő, aki ezeket az érzékletes konkrétságukban tündökletes és tökéletes-gükben titokzatos sorokat leírta, születésének 75. és halálának 43. évfordulóján világirodalmi jelentőségű líránk legelőbb ható klasszikusa.

De vajon nemcsak az évfordulós megemlékezések kötelező kegyelete kényszeríti ki belőlünk ezt a nagyon magasba emelő értékítéletet? Nem egy megnevezésre nem szoruló elfogultság készítet arra, hogy valóságként ünnepeljük azt, ami esztétikai tartalmú remény csupán? Biztos, hogy nem! József Attila lírájának döntő hatását a mai modern magyar költészetre mára már a legkülönbözőbb világnézetű és pártállású kritikusok és olvasók táborában is egyre kevesebben tagadják. E hatás jelentőségén mit sem változtat, hogy azok között, akik József Attila örökösének vallják magukat, olyanok is vannak, akik tüneményes lírájából arra esküsznek leginkább, ami a költőnek a kórral való viaskodásában jelentkező kudarcait tükrözi. Ezért is abban az irodalomban, amelynek egén egy Petőfi Sándor és egy Ady Endre csillaga is ég — hogy világirodalmi nagyságú költőink közül csak az olümposzi csúcsokat említem —, ezt a „csodát” a megemlékezések idején sem indokolt minden magyarázat nélkül, egyszerű tényként tudomásul vennünk. Mielőtt a hatásmagyarázat támpilléreit magában József Attila lírájában keresnénk, tekint-sünk át csak két nagyon valószínűnek látszó értelmezéskísérletet.

Az első szerint: a magyar költészet európai rangú klasszikusai közül időben József Attila áll hozzánk legközelebb; természetes tehát, hogy az ő problémalátását és formateremtő képzeletét kezdhette ki legkevésbé az *aláomló évek* csöndet borító munkája.

A második „elmélet” szerint József Attila azoknak a hangján szólalt meg, akik a *kultúra* tömegfogyasztási cikké válása idején, a mass media-eszközöket kézben tartó megrendelőkként, ízlésüket, művelődési igényrendszerüket rákényszerít-hetik nemcsak a kultúra forgalmazóira, hanem magukra a kultúra teremtőire is.

Bár mindkét magyarázat látszatra tartalmaz valami nagyon keveset az igaz-ságból, kétségtelen, hogy az első elemzés csak szimplifikáló, a második azonban már az egész József Attila-örökség félreértésére épül.

De vegyük sorra a két magyarázatot.

Ha az első értelmezés igaz volna, minden nemzeti irodalomban és a világ-irodalomban is az a líra hatna a legelőbb örökségként, amelynek klasszikusa idő-ben a legközelebb áll valamilyen viszonyítási alapul választott korszak líraszem-léletéhez. A modern magyar irodalom összefüggéseiben ez azt is jelenthetné például, hogy Radnóti Miklós vagy Kassák Lajos (ez a két nagyon jó és egymástól lírai világszemléletében eltérő költő) előbb hatású örökségként kellene hogy megnyilvá-nuljon, mint József Attila. Az, hogy ez mégsem így van, aligha magyarázható azzal az egyébként sem igaz megállapítással, amely szerint vannak utánozható és utá-nozhatatlan költők. Minden költő utánozható. A kérdés csak az, hogy milyen tar-

talmi és formai problémákat vet fel ennek vagy annak a költőnek az utánzása, és ezzel összefüggésben: milyen stílus utánozható az önleplezés kisebb kockázatával. A Radnóti Miklós- és József Attila-párhuzam éppen azt bizonyítja, hogy József Attila iskolateremtő költő volt, és hogy formaalkotó képzetének gazdagsága és hangütésének eredetisége azt a fajta folytatást is lehetővé tette, amelyet a József Attilát követő magyar lírikusok közül Radnóti Miklós képviselt a legmagasabb szinten és a legtisztább hangon. Még azokban a költeményekben is, amelyekben Radnóti Miklós költői világa a leginkább hasonlított önmagára.

Az első „elmélet“ tehát nem érvényes magyarázat József Attila nem múltó varázsára.

A második értelmezés abból az „axiómából“ indul ki, hogy József Attila lírájának tartalmi problematikája döntően a *proletariátus* politikai-esztétikai programjához kapcsolódik. Ezért ott, ahol ez a politikai-esztétikai program állampolitikai rangra emelkedett, a József Attila-hatás éppen emiatt előbbrevaló minden más költői hatásnál. A többi között — úgymond — azért is, mert az ő lírai konkrétsága és költészetének „tömegjellege“ mentes attól a „szakmai arisztokratizmustól“, amely Ady szimbolizmusában a közérthetőség rovására megy; és ami miatt Ady tömeghatása máig sem érvényesülhet.

Mielőtt ezt a magyarázatot is önmaga logikájára építve elemezném, álljon itt a cáfolat támpilléreként néhány József Attila-sor öt költeményből:

1. *De — elvtársaim! — ez az a munkásság,
mely osztályharcban vasba öltözött.
Kiállunk érte, mint a kémény: lássák!
És búvunk érte, mint az üldözött.
A történelem futószalagára
szerelve ilyen készül a világ,
hol a munkásság majd a sötét gyárra
szegzi az Ember vörös csillagát!*

(Munkások)

2. *a való anyag teremtett minket
e szörnyű társadalom
öntőformáiba lötytyintve
forrón és szilajon,
hogy helyt álljunk az emberiségért
az örök talajon.*

(A város peremén)

3. *Nem érzem én, csak értem aggodalmad.
S azért toloom el a csendet, hogy belásd,
öreg vagy és nem az elmúlást
siratod, mint helyedben én siratnám,
hanem a munkát, a főlsszabadulást,
magát az emberi alkotást,
a láthatatlant, mert rátípornak hitvány
és látható hatalmak.*

(Alkalmi vers a szocializmus állásáról Ignotusnak)

4. *Mikor születtem, a kezemben kés volt —
azt mondják, ez költemény.
Biz tollat fogtam, mert a kés kevés volt:
embernek születtem én.*

(Azt mondják)

5. *Mondd el, mit szoktál, bár mi nem feledjük,
mesélj arról, hogy itt vagy velünk együtt
s együtt vagyunk veled mindannyian,
kinek emberhez méltó gondja van.*

(Thomas Mann üdvözlése)

Az idézett, különböző korszakokból vett verstörödécek egyértelműen bizonyítják, hogy a „proletárköltőként“ leszólt József Attila egész politikai és esztétikai programját (az általam aláhúzott szavak tanúsága szerint is) *az ember, az emberiség* képviselőjeként egy új hangú, egyetemes érvényű lírában fogalmazta meg. Ennek a ténynek a művelődéstörténeti jelentőségéből semmit sem von le az, hogy

ebben nemcsak József Attila személyes emberi-költői habitusa játszott szerepet, hanem a kor is, amelyben a jelzett programot megfogalmazta. József Attila történelmében ugyanis (sokkal inkább, mint néhány évtizeddel korábban az Adyében) nyilvánvalóvá lett, hogy a proletariátus csak abban az esetben válhat világtörténelmformáló tényezővé, ha politikai — és esztétikai — programja egybeesik a történelmi fejlődés objektív tendenciáival, ha ennek a programnak a megvalósításából nem szorítják ki a társadalom nem proletár, progresszív erőt, és az új lírai világteremtésben az egyetemes emberi tartalmakra esik a hangsúly.

Egyik töredékében félreérthetetlenül explicitálja ezt a tartalmat:

*Mint a tejút a vonuló
egek tárguló boltozatán
s mint a valóság heveny láz után,
úgy ragyog és világít
lélkemben, mely világot áhít
az emberi felszabadulás.*

(Mint a tejút)

József Attila költői világának tudatosan felépített dialektikus tartalmaira emlékeztet az, hogy az utóbbi sorokat ugyanaz a költő írta, aki a *Bérmunkás-balladát*, és aki számára a polgári társadalomnak ez az ellentmondása is nyilvánvaló volt:

*Dagassz gázlángnál kenyeret,
vagy égess lukas, vörös téglát;
törje kapa a tenyered;
áruld magad, míg leng a szoknyád;
feküdj hanyatt és deszkázz aknát;
cipelj zsákot a piacon;
tanulj, vagy ne tanulj ki szakmát, —
a tőkéséké a haszon.*

*Költésél epedő verseket;
pácolj prágai módra sonkát;
gyűjts gyógynövényt, fejts kószonet;
vezess főkönyvet s rejtse a titkát;
viselj aranyzsinóros sapkát;
élj Párizsban vagy Szatymazon, —
mire a béredet kikapnád,
a tőkéséké a haszon.*

(A tőkésék hasznáról)

József Attila költői-gondolkodói zsenialitásának legbiztosabb jele, hogy a proletár problematika és az emberiség jövőjének elválaszthatatlan összefüggéseire nem egyszerűen ösztönyszerűen érzett rá, hanem elméleti műveltségének és kivételes költői mélyrelátásának eredményeként ez az összefüggés tudatosult benne, annyira, hogy nemcsak költői, de meglepően érett teoretikus megfogalmazására is képes volt:

„A művészi állandó mozzanata ezek szerint azt jelenti, hogy minden korban minden egyes műalkotás mint a világegészet képviselő szemléleti egész jelenik meg. A művészi változó mozzanata pedig az az adott általános és adott társadalmi, amely a korrallal együtt változik és amelyből alakul ki az egész. Tehát a változó alkotja az állandót és az állandó érvényesíti a változót. A változó szabja meg az állandó valóságát s az állandó adja meg a változó érvényét. Példásképpen kifejezve: Művet csak úgy alkotunk, ha az alkotás pillanatában fennálló formájú társadalomnak valóságos összefüggéseiből alkotjuk. Viszont ezek az összefüggések csak úgy érvényesek a művön (regényen stb.-n) belül, ha egyetlen szemléleti egész alkotnak és mint végső szemléleti jelennek meg. A műalkotás tehát mindig a szemlélet határán jár. Szükséges, hogy minden egyes vonatkozása elbirja a vonatkozó tudomány, mesterség, szakma stb. képviselőjének kritikáját. És valóban — Balzac César Biotteau c. regényének kereskedelmi, illatszerezeti stb. vonatkozásai szakszerűség szempontjából kifogástalanok a kereskedelem képviselőjének a szemében. Lelki vonatkozásai ellen a lélekbűvár kifogást nemigen emelhet. A társadalomtudós szinte forrásnak használhatja. S a bábészködő elbábészkozhatik az eseményeinek folyásán.“

Azt, hogy mindez így van, hogy József Attila nem bizonyos nyilvánvaló történelmi tendenciák költői megsejtésére épített csupán, bizonyítja a többi között

József Attila és a korabeli magyar munkásmozgalom dogmatikus vezetőinek összekülönbözése is az ismert politikai és esztétikai kérdésekben. Igaz, ez az összekülönbözés csak az egyik, és nem is a döntő bizonyíték, amely azt igazolja, hogy József Attila lírája világirodalmi jelentőségű volt. József Attila nemcsak verseinek, hanem tanulmányainak és publicisztikai írásainak tanúsága szerint is a baloldali munkásmozgalom dogmatikus szemléletű vezetőinek álláspontjával szemben mélyen és tisztán látta, hogy már az Ady-lírában jelentkező proletár problematikának — megint csak teljesen függetlenül minden szubjektív óhajtól — találkozni kell egy egyetemesebb emberi problematika tartalmaival. Ez és az ilyen hangütésű versek kétségtelenül ezt a meggyőződést tükrözik:

*A dolgos test s az alkotó szellem,
mondd, hogy törhetne egymás ellen?
Az elme, ha megért, megbékül,
de nem nyughatik a szív nélkül.
S az indulat múló görcsökbe vész,
ha föl nem oldja eleve az ész.*

(Alkalmi vers a szocializmus állásáról Ignotusnak)

Ezért van az, hogy József Attila költeményei között nincs egyetlenegy sem, amely egy anakronisztikusan leszűkített osztályszemlélet kizárólagosságát és intoleranciáját tükrözné. Még az ilyen agitatórikus sorok is, mint a:

*Vers, eredj, légy osztályharcos; a tömegekkel
együtt majd felszállsz!*

egy tágan értelmezett emberi felszabadulás perspektíváját vetítik a jövőbe.

Ugyanez a partikuláris jelentőségű problematikán messze túlmutató világnézetű költői meggyőződés járja át József Attila szerelmi lírájának nagy részét is. Ebben a tárgykörben írt verseinek varázslatos báját a XX. század második felében bekövetkezett radikális életszemléletbeli változások sem kezdhették ki. Íme, bizonyítékkul egyetlen példa a kevésbé gyakran idézett nagy versek közül:

Azt a szép, régi asszonyt szeretném látni ismét,

*— — — — —
Csak látni szeretném őt, nincs vele semmi tervem,
napozva, álmodozva amint ott ül a kertben,
s mint ő maga, becsukva, egy könyv van a kezében
s körül nagy, tömött lombok zúgnak az őszi szélben.
Elnézném, amint egyszer csak tétovázva, lassan
mint aki gondol egyet a susogó lugasban,
föláll és szertepillant és hirtelen megindul
és nekivág az útnak, mely a kert bokrain túl
ott lappang elvezetni a távolokon által
két oldalán a búcsút integető fákkal;
csak úgy szeretném látni, mint holt anyját a gyermek,
azt a szép, régi asszonyt, amint a fényben elmegy.*

(Az a szép, régi asszony)

Mondják, hogy az igazán nagy költő nemcsak újraértelmezi, de meg is változtatja a világot. Azt hiszem, ebben a feltételezésben egy ősrégi, mitológiai eredetű hiedelem él és talán fog is élni mindörökké. Az óskor emberének a hite és reménye, hogy a művészetben ábrázolt valóság *tényleges* uralom az objektív világ felett.

József Attila költészete valóban újraértelmezte azt a világot, amelynek átpoétizálására vállalkozott. Megváltoztatni azonban saját történelmét nem tudta. Azt hiszem, mindenekelőtt azért, mert Petőfi Sándortól és Ady Endrétől *részben* eltérően, József Attila nem azokat a történelmi tendenciákat fejezte ki, amelyek főként a saját hazájában voltak napirenden, hanem az egész világtörténelemben aktuális Jövő politikai és erkölcsi képét vetítette elénk. És nem azokat a tartalmakat, amelyek megvalósulásának közvetlen világtörténelmi feltételei a költői megfogalmazások pillanatában érvényesülhettek.

Ez a legfőbb magyarázata annak, hogy a József Attila költői programjának társadalmi tartalma változatlanul korszerű, szerelmi lírájának emberi-etikai problematikája és hangütése pedig épp olyan modernül is hat, mint megfogalmazása idején. Ma is vallom, hogy ehhez az érvényességhez szervesen hozzátartozik mindaz, amit József Attila születésének 70. évfordulóján már megfogalmaztam:

megvalósította mindazt, amit Rimbaud áhított, Hegel pedig megvalósíthatatlannak tartott: a költői kép nem homályosítja el a fogalom kristálytisza ragyogását. Nem múló varázsának ez az egyik „titka“.

Igen, az egyik titka. A másik az, amelyre utaltam: a József Attila által teremtett költői szimbólumok változatlanul időszerű humanista politikai-emberi-esztétikai törekvéseket fejeznek ki korunk lirájában máig sem meghaladott *költői* szinten.

Eppen emiatt József Attila költészete is változatlanul azt bizonyítja, hogy kétségtelenül vannak idők, amelyekben nem az Írás szorul revízióra, hanem a valóságos történelem (a félremagyarázhatatlanságért hangsúlyozom: a történelemtől beszélek, nem a történelemtírásról), amelyet nem az Írás elméleti igazságai és erkölcsi parancsai szerint alakítottak.

Tudom, hogy erről a súlyos tartalmú ellentmondásról minden időben könnyebb volt és lesz is írni, mint az eszmények és az élet egységét megteremteni. József Attila történelmi sorsa és költészete mégis beszédes bizonyítéka annak, hogy mindaddig, amíg a humanizmus örhelyein lesznek kultúrateremtő erők, amelyek erre az ellentmondásra figyelmeztetnek, van remény arra, hogy megvalósul József Attila költői álma:

Az én vezérem bensőmből vezérel!

Emberek, nem vadak —

*elmék vagyunk! Szívünk míg vágyat érlel,
nem kartoték-adat.*

*Jöjj el, szabadság! Te szülj nekem rendet,
jó szóval oktasd, játszani is engedd
szép, komoly fiadat!*

(Levegőt!)

és akkor egyre kevesebben fogják vallani, hogy a költészet legszebben megfogalmazott tökéletességeszményeinél is előbbrevaló az *akármilyen* valóságos élet.

Ezért is meggyőződésünk, hogy az évfordulós számvetések ünnepi hangulatában sem vétünk a József Attila-életmű szelleme ellen, ha súlypontunkkal a költészetében meghirdetett eszmények és a megvalósult történelem kollízióira is figyelmeztetünk.

